

Fra Hamann til Fasc. 209.10

Om Grundtvigs forhold til Johann Georg Hamann og dennes samtidige

Af Bent Christensen

Et forsøg på at undersøge Grundtvigs forhold til Johann Georg Hamann (1730-88) førte frem til et dokument i *Grundtvig-arkivet* (Fasc. 209.10), en liste med en række tyske forfattere og med angivelse af nogle særlige perioder eller år for de pågældende i tidsrummet 1741-81. Grundtvigs forhold til Hamann kan yngre forskere måske arbejde videre med. Forfatterlisten kan ses som et forarbejde til *Verdenskrøniken* 1817. Men den kan også ses som en betragtning af de pågældende forfattere og de pågældende punkter og perioder under en helt særlig “time-billedlig” eller “synkronistisk” vinkel, som er snævrere og mere speciel end den vinkel, der er anlagt i selve *Verdenskrøniken*.

Johann Georg Hamann (1730-88) kan i flere henseender ses som noget i retning af en tysk forløber for Grundtvig, og Grundtvig har kendt ham og følt et åndeligt slægtskab med ham – også i sit kritiske forhold til Herder. Men en mere udførlig præsentation af Hamann ligger uden for nærværende årbogs rammer, og der må stort set blot henvises til Hamann-litteraturen. Det afgørende er, at Hamann er den største og dybeste kritiker af oplysningstænkningen før Grundtvig. Også Søren Kierkegaard kendte Hamann og satte ham højt, et forhold, der både herhjemme og internationalt har været genstand for nogen behandling. Kierkegaards navn blev også nævnt adskillige gange i løbet af det nedenfor omtalte Hamann-kollokvium.

At Hamann fik tilnavnet “Magus des Nordens” (den vise mand i Norden, jf. Matt 2,1-12), skyldes dels selve hans åndelige format, dels, hvad der betegnes som hans hang til det irrationelle og hans mystisk-profetiske sprog.

Hamann var endnu mere ude på sidelinjen end Grundtvig og Kierkegaard, men var alligevel en anerkendt skikkelse i såvel samtiden som eftertiden. I 1772 udgav Hamann flere skrifter som svar på Herders *Über den Ursprung der Sprache* (1772). Kants *Kritik der reinen Vernunft* (1781) læste Hamann allerede korrekturtrykket af, og han skrev – måske – en avis anmeldelse af den ved dens udgivelse, i hvert fald et manuskript. I 1784 skrev Hamann det ganske vist først i 1800 trykte skrift *Metakritik über den Purismus der Vernunft*. Han kritiserer her skarpt Kants projekt, idet han blandt andet beskylder Kant for at ville bedrive en ny form for metafysik, når han spørger om et grundlag for erkendelsen forud for og uafhængigt af erfaringen. På grund af den

respekt, Hamann havde for sin ven Kant, hvis format han trods sin kritik til fulde anerkendte, undlod han at offentliggøre dette skrift, men allerede samme år gengav han i et brev til sin anden Königsberg-ven Herder det meste af *Metakritikkens* indhold, hvilket fik indflydelse på Herders Kant-kritik. Hamann var altså ikke alene 1700-tallets tredje store Königsberg-tænder, men stod også i personlig forbindelse med de to andre.

Hamann-søgninger på Internettet førte til en kontakt med et Hamann-forskningsmiljø, der i mange henseender kan minde om Grundtvig-Selskabet herhjemme, og det endte med, at denne artikels forfatter i 2006 kom til at deltage i "9. Internationales Hamann-Kolloquium" i "Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung" ved Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle (Saale).

De fleste foredragsholdere var i professor- og doktorklassen på fagområderne teologi, filosofi og litteratur. Ikke til stede denne gang var den danske Hamann-ekspert og fhv. professor ved Germansk Institut, Københavns Universitet, Sven-Aage Jørgensen, som alle kendte, agtede højt og spurgte til. Fra Norge deltog lektor ved universitetet i Oslo Øystein Skar, hvis bog *Opplysning og kors* (2003) er benyttet i forbindelse med arbejdet med denne artikel.

I foredragene og drøftelserne var det naturligvis Hamanns kritik af såvel Kants kriticisme som hele 1700-tallets oplysningsprojekt, der spillede den overordnede rolle. Men af ganske særlig interesse for en dansk Grundtvig-forsker var de ting, der handlede om Hamanns syn på Bibelen, Kristus og skaberværket som Guds ord samt om hans syn på Kirken og sakramenterne. Et par notat-stikord: "Sprog er sakramente og ethvert sakramente er sprog". "Det kirkelige sakramentes sproglighed (ordlighed)". "Guds magtord skaber, hvad det nævner" (Gottes Machtwort schaffet, was es lautet)!

Hamann i *Verdenskrøniken* 1817

På denne baggrund melder forholdet mellem Grundtvig og Hamann sig som en oplagt genstand for en større undersøgelse. Men gennemførelsen af en sådan vil være vanskeligere, end det umiddelbart kunne synes.

Hamanns navn forekommer tre gange i 1817-verdenskrønikens afsnit om *Herder*, og det på en måde, der tyder på, at Grundtvig selv har kendt Hamann og været klar over, at han var en mand af en anden og dybere karakter end Herder.

I omtalen af Herders ungdom i Königsberg skriver Grundtvig, at han dér stiftede venskab med "den genialske, besynderlige Hamann"

(VK 1817, 545. US III, 677).¹ Og da Grundtvig midt i det ganske kritiske Herder-afsnit vil fremhæve den fortjeneste, Herder dog har indlagt sig, sker det med disse ord:

Hvad der imidlertid gjør ham især historisk mærkværdig [*bemærkelsesværdig*] og vil, *dersom han ikke skylder Hamann alt for meget [fremhævet her]*, stedse bevare hans Ihukommelse, er den dybere historiske Anskuelse, som først gjennem ham stræbde at gjøre sig gjældende (VK 1817, 547 f.; US III, 678).

Til slut går Grundtvig ind på spørgsmålet, om Herder var digter, og han henviser til den tyske digter Jean Pauls karakteristik af ham som snarere et *digter*² – idet han så fortsætter:

og mig synes, man i saa Fald helst skulde kalde ham en Prophetie: Hamanns Prophetie om Humaniteten : Menneske-Forgudelsen, hvis Fremskin han [*Herder*] oplevede, uden at gjenkjende den, fordi han var en Prophetie, som ovenikjøbet over Fornuft-Critiken havde glemt sig selv (VK 1817, 551; US III, 680).

Af ovenstående fremgår det, at Grundtvig, velorienteret, som han var, ikke alene har kendt Hamann, men altså også har sat ham kvalitativt højere, end han satte Herder. Men det er ikke uden videre til at se, i hvilket omfang Grundtvig er påvirket af Hamann. At der er tale om et åndeligt slægtskab, er tydeligt, men det er muligt, at der (i dette som i andre tilfælde) netop, i hvert fald først og fremmest, er tale om blot slægtskab, ikke om påvirkning.

Der er dog måske alligevel stof til et eller flere forskningsprojekter om forholdet mellem Grundtvig og Hamann. Men man må i givet fald nok som én mulighed nøjes med overvejende at foretage en sammenligning af de to, eventuelt i et bredere epokalt perspektiv, eller man må, som en anden mulighed, tage Hamann med ind i en minutios undersøgelse og genvurdering af Grundtvigs forhold til Herder.

Det eneste resultat, en søgning efter andre steder, hvor Hamann er direkte nævnt hos Grundtvig, har været den lille liste, som nu skal præsenteres og i nogen grad udmøntes. Noget større bidrag til Grundtvig-Hamann-forskningen er der ikke tale om, men snarere et lille bidrag til belysning af Grundtvigs arbejde med 1700-tallets tyske litteratur.

¹ Ordet “genialsk” bruges almindeligvis lidt nedsættende om noget “excentrisk” og bevidst påtaget eller “tillavet”. Grundtvigs brug af dette ord kan altså godt udtrykke en vis forbeholdenhed. Man kan dog netop her spørge, i hvilken grad og på hvilken måde det er tilfældet.

² Jean Paul: *Vorschule der Aesthetik*, 1804, her efter 2. forøgede udg. 1813, 3. Abteilung, kap. III. Kantate-Vorlesung *Über die poetische Poesie*, jf. Norbert Miller (udg.), *Jean Paul Sämtliche Werke*, Band I/5, 1980, 451-452, München.

En Grundtvig-liste – Fasc. 209.10

Den pågældende liste står på et oktav-blad i *Grundtvig-arkivet* med fascikelnummeret 209.10, hvorpå Grundtvig – under overskriften “Synchronismer” – har skrevet en liste med en række tyske 1700-talsforfatters efternavne efterfulgt af nogle ikke umiddelbart forståelige årstal. Og i det følgende meddeles de resultater, studiet af navnene og årstallene på denne liste har ført til.

I *Registrant over N.F.S. Grundtvigs papirer* skriver “WM” (William Michelsen) i indholdsregesten:

Liste over tyske forfattere, begyndende med Rabener og Gellert og endende med Goethe og Bürger. De tilføjede tal angiver *ikke* fødsel og død. For Goethe angives 1767-74, for Hamann 1759-81.³

Muligvis forarbejde til VK 1817; “i.j.n.” [*i Jesu navn*] tyder på sen affattelse.

Datering: 1817 (?).

Hertil kan bemærkes, at hvad “i.j.n.” angår (og der *er* også punktum efter i’et!), er der tale om Grundtvigs fromme skik med, også helt bogstaveligt, at indlede hver del af sit skriftlige arbejde i Jesu navn, efterhånden, som her, forkortet. “[S]en affattelse” må betyde tæt på arbejdet med *Verdenskrøniken*. Spørgsmålstegnet ved dateringen må dog ses som velbegundet; kan denne liste, hvis den har været et forarbejde til VK 1817, virkelig være skrevet samme år?⁴ – Udviklingen af Grundtvigs “i Jesu Navn”-markeringer i øverste venstre hjørne af hans manuskripter er et helt studium (og dateringskriterium) for sig.⁵

Her følger nu afskriften af fotokopien af listen fra Det Kongelige Bibliotek. Tvivl om læsningen af tallene vil blive behandlet senere:

³ Michelsen gengiver Grundtvigs åbenlyse fejlskrivning “18”, men den er både i listen og her rettet til “81”.

⁴ Bogen udkom “omkr. d. 30. sept”, og fortalen er dateret 19. juni 1817 (*SJ* I, 133).

⁵ Grundtvigs brug af “i.j.n.” – og udviklingen i denne brug – er behandlet af Helge Toldberg (Toldberg 1946, 115-116).

i.j.n.

Synchronismer

Rabener	1741-57
Gellert	1742-57
Ramler	1744-67
Gleim	-65
Cramer	-59
Sulzer	1745-50
Möser	1746-55
Kant	1746-81
Lessing	1747-61
Klopstock	1748
Mendelssohn	1750-61
Gessner	1751-62
Wieland	1751-60
Winkelmann	1755-60
Abbt	-65
Hamann	1759-81 ⁶
Nicolaij	1760
Herder	1763-67
Lavater	-68
Claudius	-70
Schröckh	1764
Jacobi	1764
Göthe	1767-74
Bürger	1769-78

Wieland og Abbt er føjet til senere, Wieland delvis mellem Gessner og Winckelmann (af Grundtvig stavet Winkelmann), Abbt til højre for Winckelmann, hvad der må være lig med *efter* denne. Nicolai (af Grundtvig skrevet "Nicolaij"), Schröckh og Jacobi er overstreget af Grundtvig.

Årstallene er altså ikke de pågældende forfatters fødsels- og dødsår. Men hvad er de så? Listen omfatter efter alt at dømme tidsrummet fra Rabeners debut som satiriker i 1741 (se nedenfor) til Kants *Kritik der reinen Vernunft* i 1781 og Hamanns i samme år mere eller mindre påbegyndte, men først i 1784 færdiggjorte og i 1800 (posthumt) trykte *Metakritik über den Purismus der reinen Vernunft*. Hvad *Verdenskrøniken* 1817 angår, har Grundtvig selv angivet Frederik den

⁶ Grundtvigs åbenlyse fejlskrivning "18" er her rettet til "81".

Stores regeringstid (1740–86) som kriterium for valget af periode.⁷ I forbindelse hermed bruger Grundtvig i øvrigt et dansk ord, der meget vel kan svare til det ord, han har sat over listen: “Synchronismer”. Efter at have nævnt Klopstock, Lessing, Wieland og Winckelmann som tidens største navne skriver han nemlig, at “før vi fæste Øie paa disse storskaarne *Time-Billeder* [*fremhævet her*] maa vi lade det løbe omkring imellem de mindre”.⁸ Og det fremgår af sammenhængen, at Grundtvig i høj grad har betragtet både de store og de små forfattere, såvel digtere som kritikere og humanister, som netop billeder på eller udtryk for det omhandlede tidsrum.

Set i et almindeligt litteraturhistorisk perspektiv gælder listen det meste af den periode, der i *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart* i titlen til 1990-udgavens bind VI betegnes som “Aufklärung, Sturm und Drang, frühe Klassik 1740-1789”.⁹

I *Verdenskrøniken* 1817 er hele overgangen på s. 504-506 fra den tyske kirkehistorie til den særlige litteraturhistorie, der her er tale om (“en klar Oversigt over den tydske Bog-Verden”, 505), uhyre interessant i begge de her omtalte henseender (områder og periode).

Fasc. 209.10 og *Verdenskrøniken* 1817

I *Verdenskrøniken* 1817 begynder selve gennemgangen af perioden med et af de mange navne, der ikke er med på listen, nemlig “*Preuseren* Gotsched, en ægte Volfianer, Oversætteren af Bayles Ordbog” (506). Men Fasc. 209.10-listens navne og årstal ligger inden for den behandling af Tysklands litteratur- og åndshistorie i 1700-tallets anden halvdel, der begynder på side 505 og som – efter behandlingen af *Kant*, den kritiske filosofi og dennes teologiske konsekvenser – på side 561 går over i et lille overgangsafsnit, hvor først tronskiftet (i 1786) fra Frederik den Store til Frederik Vilhelm II nævnes og der dernæst peges frem mod den franske revolution, men hvor der til sidst ledes direkte over til den umiddelbart følgende behandling af Amerikas historie, det sted, “hvor de politiske Revolutioner toge deres Begyndelse”.

På side 633 vender Grundtvig – efter at have været rundt i hele Europa – igen tilbage til Tyskland, men nu til *Fichte*. Og det er tydeligt, at han her er ved at slutte. Han når også at kaste endnu et blik på Frankrig og England, og efter at være nået helt frem til Schelling og dennes intellektuelle anskuelse slutter han med at sætte sin egen historiske anskuelse op mod den. Der er dog et par af navnene fra listen

⁷ VK 1817, 506 og 581.

⁸ VK 1817, 506.

⁹ I 1967-udgaven af *Geschichte der deutschen Literatur*, som er benyttet her, dækker bind V perioden 1570-1750 og bind VI,1 perioden 1750-1832.

med, nemlig (den ganske vist overstregede) Schröckh (634) og Goethe (649-651). Og da Grundtvig til sidst – med direkte henvisning til jubilæumsåret 1817 – erklærer, at han vil standse ved Luthers grav (672), munder dette ud i en sidestilling af Matthias Claudius (også på listen) og Luther. Claudius var død i 1815, og nu vil Grundtvig rejse denne “ægte Søn af Morten Luther” et venligt kors tæt ved Luthers grav (673). Til allersidst sætter “denne Bogs Forfatter” sig selv på Luthers grav. For denne bog er jo en hilsen eller hyldest til “Jubel-Aaret med Sagas Røst fra Danmarks Skove” (674). Bogen slutter på side 675.

Disse sidste ting er interessante, fordi de viser noget om forholdet mellem listen og bogen. Da Grundtvig lavede listen, har han set Kant- og Hamann-året 1781 som det sidste år, for så vidt angår denne række af time-billeder eller synkronismer. Goethe er med på listen, men vel at mærke med årstallene 1767-74 (Sturm und Drang-perioden). Og Schröckh (som altså desuden er strøget) med årstallet 1764. Claudius står på listen med årstallet 1770, men er af jubilæumsår-grunde blevet gemt til sidst.

Medens selve udvalget af forfattere på listen er nemt at forstå, er det sværere at forstå, hvorfor det sidste af en forfatters årstal i flere tilfælde ikke alene ligger meget tidligt i den pågældendes liv og forfatterskab, men også tidligt i den periode, det tydeligvis drejer sig om. Se fx under Lessing. Grundtvig må have valgt disse tidlige årstal, fordi han har ment, at de – i den ene eller den anden forstand – har betegnet afslutningen på den del af det pågældende forfatterskab, som er specielt interessant under den vinkel, der her er tale om. Der kan igen henvises til overgangsafsnittet på s. 504-506, selv om Grundtvig altså ikke har arbejdet under helt den samme vinkel, da han skrev *Verdenskrøniken*, som da han sad og lavede listen. Det virkelig interessante spørgsmål er nemlig, i hvilken grad listen er et forarbejde til *Verdenskrøniken*, eller om det (også) i en anden og mere speciel forstand er nogle særlige dele af de pågældende forfatterskaber og biografier, der er tale om, altså disse dele som særlige time-billeder/synkronismer. Det er i hvert fald påfaldende, at det i høj grad er senere dele af de pågældendes liv og forfatterskaber, der behandles i *Verdenskrøniken*, ligesom der jo er nogle af navnene på listen, der ikke er med i bogen, medens der i denne er en hel del navne med, som ikke står på listen.

Følgende navne er ikke på listen, men med i den pågældende del af *Verdenskrøniken* 1817 (nævnt i den orden, de forekommer): Gotsched (506, 509, 511). Bodmer (507, 509), Haller (509), Hagedorn (509), Kleist (510), Schlegel (510), Stolberg (518), Voss (xxxii-xxxiii og 518), Götze (527), Bodmer (533), Baumgarten (539), Semler (539), Meusel

(539), Rühs (539), Gebauer (539), Maskov (539), Gatterer (539) og Schløzer (539).

Om forfatterne på listen

I betragtning af den betydning, *Hamann* har både bag og i denne artikel, kan det være rimeligt at begynde med nogle særlige bemærkninger om ham. Det er interessant, at han er med på denne liste, men det er også interessant at se, hvad der uden tvivl ligger bag de årstal, der er angivet ved hans navn.

Hamanns "førsteår" 1759 er klart nok. Det er nemlig det år, skriftet *Sokratische Denkwürdigkeiten* udkom.¹⁰ Forholdene i og omkring "slutåret" 1781, nemlig om Hamann og Kant og *Kritik der reinen Vernunft* er omtalt i artiklens første del. Men det er under alle omstændigheder et vidnesbyrd om Grundtvigs kendskab til Hamann, at han åbenbart har vidst om Hamanns reaktion i 1781 og regnet dette år for et afgørende år i hans forfatterskab – og i den litteraturhistoriske periode, listen dækker. Hamann døde i 1788 og Frederik den Store i 1786, og i Hamann-bibliografien anføres to (i Hamanns levetid trykte) skrifter fra årene efter 1781, nemlig *Golgatha und Scheblimini* (1784) og *Entkleidung und Verklärung* (1786/87).¹¹

¹⁰ Om *Sokratische Denkwürdigkeiten* skriver Øystein Skar blandt andet: "[*Hamann*] vil i sitt skrift gjenoppvekke det provoserende ved denne tenkeren fra Athen (...). Hamann trekker inn den skotske filosofen David Hume (1711-1776), som tilkjenner troen en egen plass, uavhengig av erfaringen (...). Hamann bruker Humes skepsis som hjelp til troens sprang" (Skar 2003, 20).

¹¹ Det viser meget om Grundtvigs kriterier for valget af årstal på listen, at disse to vigtige, men jo sene og sammenfattende skrifter ikke er regnet med, så det vil være rimeligt at oplyse lidt mere om dem. I *Golgatha und Scheblimini. Von einem Prediger in der Wüsten* bygger Hamann på Luthers brug af ordet "Scheblimini", som er dannet på grundlag af den tyske transskription af den hebraiske ordlyd i Sl. 110,1: "Scheb limini", "Sæt dig ved min højre hånd". Skriftet er et svar på Moses Mendelssohns *Jerusalem* (1783), og Hamann skriver i et brev om det, at det er "der wahre Inhalt meiner ganzen Autorschaft, die nichts als ein evangelisches Lutherthum in petto [på hjerte] hat" (*Briefwechsel* 6,466,22-24). Og om *Entkleidung und Verklärung. Ein fliegender Brief an Niemand, den Kundbaren* skriver Hamann i et andet brev, at dette (ufuldendte) skrift tjener "[der] Entkleidung meiner kleinen Schriftstellerey und Verklärung ihres Zwecks, das verkannte Christentum und Luthertum zu erneuern und die demselben entgegengesetzten Mißverständnisse aus dem Wege zu räumen" (*Briefwechsel* 7,43,36-44,2). Der er her citeret efter Gerhard Krause og Gerhard Müller (red.): *Theologische Realenzyklopädie*, bd. 14 (1985). – Hvad mener Hamann med "den Kundbaren"? En internetsynonymordbog (www.textlog.de) oplyser: "Kundbar sind Tatsachen, die allen be-

Men i det følgende skal nu, så kort som muligt, anføres nogle ting om samtlige forfattere på listen og deres årstal samt om, hvor og hvordan de er omtalt og behandlet i *Verdenskrøniken*. Forfatternes navne er fremhævet med fed, og de årstal, der svarer til årstallene i Grundtvigs liste, er fremhævet med fed kursiv. Det har ikke altid været let at finde et værk eller et vendepunkt, der med sikkerhed svarer til, hvad Grundtvig har haft i tankerne, da han lavede sin liste, men alt i alt giver de ting, der – hovedsagelig ved internetsøgninger – er fundet frem til, et indtryk af, hvilke kriterier der har ligget til grund for valget af årstal.¹² Der er ikke tale om en fuldkommen konsekvens i, hvad der i teksten og noterne er oplyst om de enkelte forfattere og årstal, men de ret vidtløftige oplysninger, der i nogle tilfælde er givet, skal ses som relevante eksempler på, hvad de pågældende årstal dækker over.

Gottlieb Wilhelm Rabener (1714-71). Satirisk forfatter. Debuterede 1741 i Johann Joachim Schwabes ugeskrift *Belustigungen des Verstandes und Witzes* (1741-45) og blev efterfølgende bidragyder til bladet *Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes* (1744-59). – I året 1757 tryktes et oplag af *Gottlieb Wilhelm Rabeners Satiren, Zweyter Theil*.¹³ – I **VK 1817** nævnes Rabener sammen med Gellert og Cramer som den kreds, der optog Klopstock i sig. Af Rabeners egen produktion nævnes hans “godmodige Satirer”, der (som de to andres produkter) ikke tillægges “synderligt poetisk Værd” (511). På s. 510 nævnes han blandt digterne på “den gallo-romanske Side”.

Christian Fürchtegott Gellert (1715-69). Digter og moralfilosof. 1742: “Gedanken von einem guten deutschen Briefe” (i ovennævnte ugeskrift *Belustigungen des Verstandes und Witzes*, årgang 1742, 177-189.). – Gellert skrev på baggrund af sine oplevelser under Den Preussiske Syvårskrig *Geistliche Oden und Lieder*, 1757. – I **VK 1817** nævnes Gellert sammen med Rabener og Cramer som den kreds, der optog Klopstock i sig. Af Gellerts egen produktion nævnes hans “lette og velmeende Fabler”, der (som de to andres produkter) ikke tillægges

kannt sind oder doch so vielen, daß es keiner neuen Bekanntmachung bedarf, um sie zu jedermanns Wissenschaft zu bringen. Es übersetzt das lateinische *notorisch*. Doch ist kundbar veraltet und wird gegenwärtig gewöhnlich durch *offenkundig* vertreten”. Måske kunne man oversætte det med “ham, I ved nok”?

¹² I de mange tilfælde, hvor biografiske og bibliografiske data må anses for at være af almindelig leksikalsk karakter, er kilder ikke anført. Disse data er i vidt omfang indhentet og kontrolleret ved flere forskellige internetsøgninger.

¹³ Måske har Grundtvig haft en anden begivenhed i tankerne. Rabener var allerede i første halvdel af 1750'erne – med stor succes – begyndt at udgive sine satiriske skrifter i bogform. Der er under alle omstændigheder tale om afslutningen på Rabeners egentlig produktive periode.

“synderligt poetisk Værd” (511). På s. 510 nævnes han blandt digterne på “den gallo-romanske Side”.

Karl Wilhelm Ramler (1725-98). Digter og filosof. Påbegyndte 1742 teologistudiet i Halle. I hvert fald digtet “Sehnsucht nach dem Winter” angives som skrevet i 1744. – Ramlers *Oden* udkom 1767. – I *VK 1817* betegnes Ramler på s. 510 som hørende til “den gallo-romanske Side” og blandt Frederik den Stores beundrere og lovsangere.

Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719-1803). Digter. “Førsteåret” må (bindestregen) være 1744, hvor *Versuch in scherzhaften Liedern, Erster Teil* udkom. – 1765 udkom *Lob des Landlebens*. – I *VK 1817* betegnes Gleim på s. 510 som hørende til “den gallo-romanske Side” og blandt Frederik den Stores beundrere og lovsangere.

Johann Andreas Cramer (1723-88). Teolog. Kansler ved universitetet i Kiel. Cramer fik magistergraden i 1745 og begyndte at holde forelæsninger. Til året 1744 er der ikke fundet noget, og at Grundtvig har anført det, kan skyldes en forveksling.¹⁴ Allerede i sin første studentertid dyrkede Cramer ivrigt litteratur og æstetik sammen med en kreds af unge litterære venner. På Klopstocks anbefaling blev Cramer kaldt til Danmark som hofpræst i marts 1754. – Cramer udgav 1759-65 fem bind passionsprædikener, og hans fire bind salmeoversættelser udkom 1755-64. – I *VK 1817* nævnes Cramer sammen med Rabener og Gellert som den kreds, der optog Klopstock i sig (511). Af Cramers egen produktion nævnes hans “Oversættelse af Psalteren” og “hans smukke Riim om Luther og Melanchton”, der (som de to andres produkter) ikke tillægges “synderligt poetisk Værd” (511). På s. 510 nævnes han blandt digterne på “den gallo-romanske Side”.

Johann Georg Sulzer (1720-79). Svejtsisk teolog og oplysningsfilosof. Ud gav i 1745 sit første værk: *Versuch einiger Moralischen Betrachtungen über die Werke der Natur*. – I 1750 ud gav Sulzer *Kritische Nachrichten aus dem Reiche der Gelehrsamkeit* (sammen med Ramler) og *Unterredungen über die Schönheit der Natur*. Han blev samme år medlem af Det Preussiske Videnskabsakademi. – Sulzer nævnes ikke i *VK 1817*.

¹⁴ Dette er nok en “kuriositet”, men i 1744 udkom en latinsk bog, hvis forfatterangivelse og titel lyder: *Joann. Andr. Crameri Elementa Artis Docimasticae*. Forfatteren til den er imidlertid metallurgen Johann Andreas Cramer (1710-77). Så enten er der noget i 1744 for teologen Cramer, der ikke har kunnet findes, eller også er der tale om en misforståelse fra Grundtvigs side. – *Ars docimastica*, Dokimasie eller Proberkunst (dansk: proberkunst) er de metoder, der bruges ved bestemmelsen af indholdet af forskellige stoffer i metaller.

Justus Möser (1720-94). Jurist, litterat og historiker. 1746 bidrag i *Ein Wochenblatt*.¹⁵ – Det eneste søgningsresultat for året 1755 er, at Möser i det år blev “syndikus ved ridderskabet” eller “Sekretär der Ritterschaft”.¹⁶ – I *VK 1817* får Möser på s. 539 en relativ anerkendelse for sin indsats som historiker.

Immanuel Kant (1724-1804). 1746: *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*. – 1781: *Kritik der reinen Vernunft*. – I *VK 1817* behandles Kant selv s. 554 f og den kritiske filosofi og dens virkninger s. 555-561.

Gotthold Ephraim Lessing (1729-81). I *Verdenskrøniken* 1817 angiver Grundtvig, at Lessing fremtrådte som forfatter i 1747 – et år før Klopstock (519). Der er tale om flere tekster, blandt andet *Der junge Gelehrte ein Lustspiel in drei Aufzügen*. – Til året 1761 oplyser én tysk kilde: “Einen überraschenden Einschnitt stellen die Jahre 1761 bis 1765 dar; Lessing übernahm eine Stelle als Gouvernements-Sekretär beim preußischen General Tauentzien in Breslau”.¹⁷ Alle andre fundne kilder angiver (efter)året 1760. – I *VK 1817* optræder Lessings navn flere steder, men selve behandlingen af ham sker s. 519-531. Mon det blandt andet er *Der junge Gelehrte*, 1747, Grundtvig tænker på, når han skriver, at Lessing begyndte “med Stile-Øvelse og Snurre-Pibierier”? (520).¹⁸ Grundtvig har ikke noget bestemt til året 1761, men det står nok på en eller anden måde i forbindelse med, at Lessing altså i 1760 måtte opgive at leve af sin pen og blev ansat som sekretær for den preussiske general Tauentzien i Breslau (Wrocław). Til gengæld skriver han, at Lessing i 1770 “strandede som Hofraad paa Bibliotheket i Wolffenbyttel [*Wolfenbüttel*]”, hvad han videre kommenterer med ordene: “[E]fter forgjæves at have i Forstandens vide Verden søgt Sandheden i en ham velbehagelig Skikkelse, slog han sig til Roe med Literatur, Brudstykker og Comoedier” (522). Fælles for årene 1761 (1760) og 1770 er under alle omstændigheder, at Lessing måtte ty til erhvervsarbejde, og Grundtvig har måske simpelt hen i selve *VK 1817* valgt 1770 i stedet for 1761. Grundtvigs sammenligning af Lessing og

¹⁵ Möser var selv *Ein Wochenblatts* udgiver. Joachim Kirchner nævner, hvad der også er af en vis interesse i nærværende sammenhæng, “unter den Autoren der Zeitschriften des fünften Jahrzehnts zuvörderst den Namen Justus Möser (1720-94), der 1746 als junger Advokat seiner Heimatstadt Osnabrück unter dem schlichten Titel *Ein Wochenblatt* die erste Probe seines publizistischen Talentes ablegte” (Kirchner 1958, 101).

¹⁶ “Die Ritterschaft” betegnede den lavere tyske adel.

¹⁷ http://www.zum.de/Faecher/Materialien/dittrich/Literatur/Lessing_Goethe_Schiller.htm

¹⁸ Det kan også være *Damon oder die wahre Freundschaft* (1747), *Die alte Jungfer* (1748/1749) eller *Der Misogyne* (1748).

Klopstock på s. 519 f. viser også noget om hans syn på henholdsvis den yngre og den ældre Lessing. *Nathan der Weise* (1779) – og dets tema – behandles udførligt, fra s. 523 og helt frem til s. 531. Men dets udgivelsesår ligger altså ikke alene efter det oprindelige “sidsteår” 1761, men også efter det “grænseår” 1770, Grundtvig har brugt i *Verdenskrøniken*. Dette må ses som ét blandt flere udtryk for, at Grundtvig har lavet listen under en mere speciel vinkel og i *Verdenskrøniken* har givet en bredere og i hvert fald noget mere almindelig fremstilling af de pågældende forfattere og deres betydning.

Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803). Kun året **1748** er på listen, og det er året for udgivelsen af *Messias*' tre første sange. – I **VK 1817** behandles Klopstock på s. 519 f. (i en sammenligning med Lessing) og på s. 531.

Moses Mendelssohn (1729-86). Tysk-jødisk oplysningsfilosof. Fra **1750** huslærer, senere bogholder hos en silkefabrikant. – **1761**: *Rhapsodie oder Zusätze zu den Briefen über die Empfindungen* og *Philosophische Schriften*. – Mendelssohn omtales ikke i **VK 1817**.

Salomon Gessner (1730-88). Svejtsisk idyldigter, maler og grafiker. **1751** debuterede Gessner anonymt i Bodmers ugeskrift *Crito* med “Lied eines Schweizers an sein bewaffnetes Mädchen”.¹⁹ – **1762**: fire bind *Gedichte*. – Gessner omtales ikke i **VK 1817**.

Christoph Martin Wieland (1733-1813). Digter, oversætter og udgiver. **1751**: *Lobgesang auf die Liebe*.²⁰ – **1760**: Prosasørgespillet *Clementina von Poretta* og dialogen *Araspes und Panthea*.²¹ Samme år blev Wieland ansat som kancellidirektør i Biberach, Baden-Württemberg. – I **VK 1817** omtales Wieland især på s. 531-536. På s. 534 skriver Grundtvig, at “den største Tjeneste han har viist Poesien, var Oversættelsen af Shakspears Værker”. Og han har anført årstallene i marginen. Men desværre er der af lige netop det fjerde ciffer i det første årstal kun et par små prikker at se på grund af en defekt type. Men der skulle vel have stået 1762; Wielands 22 Shakespeare-oversættelser blev i hvert fald udgivet 1762-66. Men Grundtvig kan på listen have valgt 1760 som året, hvor en periode i Wielands liv slutter

¹⁹ Førsteårstallet i listen kan også se ud til at være 1757. Men så passer det ikke med rækkefølgen. Det er formodentlig den øverste vandrette streg i 5-tallet, der er kommet til at gå over i 1-tallet).

²⁰ Førsteårstallet kan også her se ud til at være 1757. Se forrige notetekst.

²¹ *Araspes und Panthea* betegnes i *Geschichte der deutschen Literatur* (1967) som en romanagtig dialog på grundlag af en episode i Xenofons *Kyrupædi* (VI, 1, 82).

og en ny begynder,²² og det er vist også det år, Wieland får stødet til at begynde at oversætte Shakespeare.²³

Johann Joachim Winckelmann (1717-68). **1755:** Winckelmann udgav sit første skrift (i et oplag på knapt 50 eksemplarer): *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst*. Et andet oplag udkom allerede 1756. – **1760:** Winckelmann udgiver *Description des pierres gravées du feu Baron de Stosch* og bliver optaget i akademierne Accademia di S. Luca i Rom, Accademia Etrusca i Cortona og Society of Antiquaries of London. *Description* er et stort og vigtigt arbejde, nemlig beskrivelsen – som skulle være på fransk – af den da afdøde Baron de Stosch's samling på ca. 3000 gamle udskårne smykkesten. Winckelmanns hovedværk, *Geschichte der Kunst des Alterthums*, udkom 1764. – I **VK 1817** er Winckelmann nævnt på s. 505 og behandles s. 537 f.

Thomas Abbt (1738-66). Forfatter og oplysningsfilosof. Der er ikke fundet noget til årstallet **1755**.²⁴ Efter gymnasiet studerede Abbt fra 1756 filosofi og matematik i Halle. Under pseudonymet *B* var han medarbejder ved *Briefe, die neueste Litteratur betreffend* (Berlin 1733-1765). I **1765** udgav Abbt værket *Vom Verdienst*,²⁵ og samme år blev han udnævnt til gräflicher Schaumburg-Lippischer Hof-, Re-

²² I *Geschichte der deutschen Literatur* (1967) står der om året 1760 bl.a.: “Es bedeutete einen Einschnitt in sein Leben, daß er am 17.4.1760 einstimmig zum Senator von Biberach gewählt wurde” (bd. VI, 1, 84).

²³ Wieland får måske allerede den første tilskyndelse i 1759. I *Wieland's translation of Shakespeare* skriver Frederick William Meisnest en hel del om baggrunden for, at Wieland gik i gang med Shakespeare-oversættelserne, bl.a. følgende: “No doubt the immediate and most direct call for translating Shakespeare came to Wieland from his friend W. D. Sulzer [*den Sulzer, der er på Grundtvigs liste, må være Johann Georg Sulzer*], who upon returning a volume of Wieland's copy of Shakespeare (Jan. 14, 1759), expressed the hope that some skilful genius would translate and analyse Shakespeare's plays in the manner of Brumoy's *Theatre des Orecs*”. Meisnest er her citeret fra en elektronisk udgave, som angives at være “Reprinted from the *Modern Language Review*. Vol. IX. No. 1. January 1914”. – www.ebooksread.com/authors-eng/frederick-william-from-old-catalog-meisnest/wielands-translation-of-shakespeare-sie/1-wielands-translation-of-shakespeare-sie.shtml.

²⁴ Må være Abbt's “førsteår” (bindestregen).

²⁵ I *Geschichte der deutschen Literatur* (1967) står der om dette værk, at i det “glaubte Abbt, seine Sendung als Erzieher und Lehrer des Volkes zu erfüllen”, og det betegnes som “eine Darstellung jener Eigenschaften und Rechte, die Voraussetzung von Verdienst und Anerkennung sind” (VI, 1, 139). Det er et moralsk opbyggeligt værk, hvori Abbt forsøger at forene det folkelige og det videnskabelige.

gierungs- og Consistorialrat og Patronus scholarum i Bückeburg. – Abbt omtales ikke i **VK 1817**.

Johann Georg Hamann (1730-88). *1759: Sokratische Denkwürdigkeiten*. – I **1781** måske avisartikel om *Kritik der reinen Vernunft*, men ellers i hvert fald en første, om end utrykt kritik af Kants skrift (se ovenfor). – I **VK 1817** omtales Hamann de ovenfor anførte steder.

Christoph Friedrich Nicolai, også Nickolai (1733-1811). Nicolai er overstreget på listen. Forfatter (satiriske romaner og rejsebeskrivelser), forlagsboghandler, kritiker, regionalhistoriker, oplysningens hovedrepræsentant i Berlin. Kun årstallet **1760** er anført på listen. I dette år udgav Nicolai *Ehrengedächtniß Herrn Ewald Christian von Kleist* (det første værk i bibliografien). – Nicolai omtales ikke i **VK 1817**.

Johann Gottfried von Herder (1744-1803). I **1763** fik Herder det Hochgräflich-Dohnasche Stipendium og arbejdede med Schweizerische Patriotische Gesellschafts prisopgave “Wie können die Wahrheiten der Philosophie zum Besten des Volkes allgemeiner und nützlicher werden?”. Dette er et typisk eksempel på, at vigtige punkter i selve forfatterens liv, her et begyndelsepunkt, kan være yderpunkter i de perioder, der angives. Året før havde Herder sluttet venskab med den 14 år ældre Hamann.²⁶ Det første værk i Herder-bibliografien er *Fragmente über die neuere deutsche Literatur*, som reelt udkom i 1766, men med **1767** angivet som udgivelsesår, det år, der ofte sættes som første år i den Sturm und Drang-periode, disse *Fragmente* dermed ses som startskud til. – I **VK 1817** behandles Herder (og Preussen) på s. 543-554. Herders tidlige ungdom ved Grundtvig ikke meget at sige om, men venskabet med Hamann omtales, og dernæst skriver Grundtvig, at Herder “allerede i sit 21 år [blev] Rector og præst i Riga” (s. 545). Den korte oversigt over Herders liv slutter allerede øverst på s. 546, og resten af pladsen bruger Grundtvig hovedsagelig på en kritisk vurdering af ham. Dog nævnes hans “dybere historiske Anskuelse” (som han kan have fra Hamann) og hans indsats i henseende til den, især med de værker, Grundtvig på s. 548 betegner som “Skyggerids til Historiens Philosophie”, “Poetiske Folke-Stemmer” og “Breve om det theologiske Studium”. (Og det må jo være *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-91), *Volkslieder nebst untermischten anderen Stücken* (1778/79), som i det posthume 2. oplag 1807 fik titlen *Stimmen der Völker in Liedern*, og *Briefe das Studium der Theologie betreffend* (1780-81)). På s. 548 betegner Grundtvig *Ideen zur Philosophie der Geschichte* som det værk, der både af Herder selv og andre blev betragtet som hans (dog ikke fortsatte) hovedværk. På s.

²⁶ I Michael Zarembas Herder-biografi *Johann Gottfried Herder. Prediger der Humanität* (Köln, 2002) står i “Zeittafel” under året 1762 blandt andet: “Freundschaft mit Hamann und Hartknoch” (s. 255).

551 går Grundtvig ind på spørgsmålet, hvorvidt Herder var digter (se ovenfor), og behandlingen af ham klinger ud i en kritik af hans tvedydige forhold til Bibel og kristendom – og munder ud i en overgang til behandlingen af Kant (554).

Johann Caspar Lavater (1741-1801). Svejtsisk reformert præst, filosof og forfatter. “Førsteåret” er vel som Herders (jf. bindestregen) 1763. I dette år foretog Lavater en dannelsesrejse til Nordtyskland med særligt henblik på teologisk videreuddannelse hos oplysnings- og reformteologen Johann Joachim Spalding i Barth, svensk Pommern.²⁷ I 1767 skrev Lavater sine *Schweizer Lieder*, og han udgav i 1768 *Ge-reimte Psalmen* og fra dette år firebindsværket *Aussichten in die Ewig-keit* (1768-73/78). – I **VK 1817** nævnes Lavater på s. 619 og 623, og han omtales på s. 627.

Matthias Claudius (pseudonym Asmus) (1740-1815). Digter, også af salmer, og journalist. Også Claudius’ “førsteår” må være 1763, i hvilket år han udgav *Tändeleyn und Erzählungen*. – I 1770 begyndte Claudius at udgive sine hidtil i tidsskrifter spredte tekster, og i 1775 påbegyndte han udgivelsen af *Asmus omnia sua secum portans (oder Sämtliche Werke des Wandsbecker Bothen)*. – Se ovenfor om Claudius’ særlige plads til allersidst i **VK 1817**.

Johann Matthias Schröckh, også Schroeckh, (1733-1808). Østrigsk litteraturvidenskabsmand, historiker og kirkehistoriker. Kun ét årstal: 1764, i hvilket år Schröckh udgav, hvad der i hvert fald må have været første oplag af bind I af *Abbildungen und Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten*. – I **VK 1817** omtales Schröckh, skønt strøget på listen, som kirkehistoriker, dog ganske kritisk (634). I marginen angives hans dødsår fejlagtigt som 1806.

Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819). Filosof, jurist, købmand og forfatter, blandt andet kendt for sine stridigheder med Hamann. *Nachtrag zum Briefwechsel 1764-84*. Jacobi er strøget på listen. – Jacobi er ikke nævnt i **VK 1817**.

Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832). Når Grundtvig lader førsteåret være 1767, kan det skyldes, at han har vidst, det var i det år, Goethe til sin digterven Justus Friedrich Wilhelm Zachariä (1726-77) skrev oden “An Zachariä”, som ellers (uden Goethes vidende) blev trykt første gang i 1776 (under titlen “An Herrn Professor Zachariä”). Første autoriserede tryk kom først 1815. – 1774: *Die Leiden des jun-*

²⁷ I *Geschichte der deutschen Literatur* (1967) betegnes året 1763 dog som “[d]as Jahr freiwilliger Verbannung”; det “konnte ihm weder innere Ruhe noch jenen Gottesbegriff vermitteln, um den er rang” (VI, 1 198). Og da han heller ikke kunne få et embede, kastede han sig ud i sit forfatterskab. Dette er et interessant eksempel på, hvad Grundtvig har set på, når han har valgt listens årstal.

gen *Werthers*.²⁸ – I **VK 1817** omtales Goethe, dvs. hans tilfredshed med Winckelmanns i grunden hedenske sindelag, på s. 537 f. Selve behandlingen af Goethe på s. 649-651 er hovedsagelig en generel karakteristik. *Werther* nævnes s. 649, *Faust* og “Göthes *Natur-Historie*” på s. 650.

Gottfried August Bürger (1747-94). Oplysnings- og Sturm und Drang-digter. Kendt for sine ballader (blandt hvilke især skrækdigtet “Lenore” fra 1774 var yndet) – og for udgivelsen af *Feldzüge und Abenteuer des Freiherrn von Münchhausen* (1786/89). I **1769** udgav Bürger prøveskriftet *Etwas über eine deutsche Übersetzung des Homer*. – **1778** overtog Bürger redaktionen af tidsskriftet *Der Göttinger Musenalmanach*, som han havde fået trykt sine ting i, og han udgav sin første digtsamling *Gedichte*. – I **VK 1817** nævnes Bürger kun i fortalen (s. xxxii) – i forbindelse med en forklaring på, hvorfor Voss dårligt nok er omtalt.

De oplysninger, der er givet her, svarer forhåbentlig, men jo ikke med 100 procents sikkerhed, til, hvad Grundtvig har haft for øje, da han sad og skrev sin liste; Grundtvig kan i nogle tilfælde have haft kendskab til andre skrifter eller begivenheder. Men ovenstående må under alle omstændigheder kunne ses som en interessant kommentar til et sælsomt lille papir i Grundtvig-arkivet, hvorved det kommer til at give et ejendommeligt indblik ikke alene i Grundtvigs forudsætninger for arbejdet med Tysklands litteraturhistorie i *Verdenskrøniken* 1817, men også i hans betragtning af en række udvalgte forfattere og nogle særlige punkter og perioder i deres liv og virke som på en særlig måde repræsentative for perioden 1740–86.

Det er påfaldende, at Grundtvigs årstal i mange tilfælde ikke er interessante eller vigtige i den almindelige litteraturhistoriske sammenhæng – og fx ofte ikke optræder i *Geschichte der deutschen Literatur* (1967). Ligesom Grundtvig jo heller ikke selv følger sin liste i *Verdenskrøniken* 1817. Og det er ikke kun et spørgsmål om den periode, Grundtvig udtrykkeligt siger, han har valgt at holde sig inden for i *Verdenskrøniken*, og som listen jo også holder sig inden for. Den typiske periode for den enkelte forfatter begynder med den allerførste begyndelse (udgivelsesmæssigt eller blot biografisk) og slutter, når den første blomstring er forbi. Der kunne skrives en ganske stor afhandling om tysk litteratur- og åndshistorie i anden halvdel af 1700-tallet set gennem Fasc. 209.10’s prisme.

Det ville også være en undersøgelse værd at få opklaret, hvilke hjælpemidler i form af bøger og tidsskrifter Grundtvig har haft til sin

²⁸ I den oprindelige titel er der genitiv-s i “Werthers”, men i 1787-udgaven var det fjernet.

rådighed.²⁹ Men det er under alle omstændigheder imponerende, at han er gået så langt ned i detaljen.

I den Hamann-sammenhæng, der har været udgangspunktet for nærværende artikel, er listen og de her meddelte oplysninger af interesse som eksempel på den sammenhæng, Grundtvig har set Hamann i. Men Hamann har haft langt større betydning for Grundtvig end selve det, at han har været et interessant lyspunkt i litteratur- og idéhistorien; Hamann må i en eller anden grad have stået for Grundtvig som en slags forløber for ham selv.

Forkortelser

DDS: *Den Danske Salmebog* (2003).

Fasc.: Fascikel, dvs. håndskriftskapsel i Grundtvig-arkivet på Det Kongelige Bibliotek, København.

Geschichte der deutschen Literatur (1967): de Boor, Helmut og Newald, Richard (1967), *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, V og VI,1, München.

Geschichte der deutschen Literatur (1990): de Boor, Helmut og Newald, Richard (1990), *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, VI, München.

SJ I: Johansen, Steen (1948), *Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter*, I, København.

US: Holger Begtrup (udg.) (1904-09), *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, I-X, København.

Verdenskrøniken 1817 eller blot *Verdenskrøniken*: Grundtvig, N. F. S. (1817), *Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, København.

VK 1817: Grundtvig, N. F. S. (1817), *Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, København.

²⁹ Flemming Lundgreen-Nielsen har i mail af 23. juni 2012 oplyst, at Hamann er omtalt i Baggesens *Labyrinten* I, 1792. "Hamann nævnes – bredere end hos Grundtvig i 1817 – i kapitlet "Hamburg", hvor Baggesen opsøger den berømte Bohnske boglade og finder en række af hans skrifter. (...) Baggesens nøgleord for Hamann er "original", og han har hørt, at han er en Habakuk for Herder og (Matthias) Claudius. Den lille profets navn er ifølge *ODS* ensbetydende med en spøgende karakteristisk af en person som "sær, underlig" (...). Baggesens karakteristisk af en stilprøve (på fransk!) fra en Hamann-tekst (hans epistel om inoculationen af den sunde forstand [*Lettre néologique et provinciale sur l'inoculation du bon sens* (1761)] er præget af dyb skepsis og ikke beundring. (...) Ifølge samtidige notater læste Grundtvig i *Labyrinten* bind 2, 1793, i midten af 1804 (...), men den nævnte beskrivelse kan næppe dengang have sendt ham på nogen opdagelsesrejse i Hamanns forfatterskab".

Litteraturliste

Værker af Grundtvig

- Begtrup, Holger (udg.) (1904-09), *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, bind 1-10, København.
- Grundtvig, N. F. S. (ca. 1817), "Synchronismer", liste med tyske forfatternavne og årstal, *Grundtvig-arkivet*, Fasc. 209.10, Det Kongelige Bibliotek, København.
- Grundtvig, N. F. S. (1817), *Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, København.

Værker af andre forfattere

- Albeck, Gustav m.fl. (1957-64), *Registrant over N. F. S. Grundtvigs papirer*, I-XXX, København.
- Baggesen, Jens (1792), *Labyrinten eller Reise giennem Tydskland, Schweitz og Frankerig*, I, København.
- de Boor, Helmut og Newald, Richard (1967), *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, V og VI,1, München.
- de Boor, Helmut og Newald, Richard (1990), *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, VI, München.
- Den Danske Salmebog* (2003).
- Johansen, Steen (1948), *Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter*, I, København.
- Kirchner, Joachim (1958), *Das deutsche Zeitschriftenwesen, seine Geschichte und seine Probleme: Von den Anfängen bis zum Zeitalter der Romantik*, I, Wiesbaden.
- Krause, Gerhard og Müller, Gerhard (red.) (1985), *Theologische Realenzyklopädie*, XIV, Berlin.
- Meisnest, Frederick William (1914), *Wieland's translation of Shakespeare*. Elektronisk udgave, som angives at være "Reprinted from the Modern Language Review. Vol. IX. No. 1. January 1914". www.ebooksread.com/authors-eng/frederick-william-from-old-catalog-meisnest/wielands-translation-of-shakespeare-sie/1-wielands-translation-of-shakespeare-sie.shtml.
- Miller, Norbert (udg.) (1980), *Jean Paul Sämtliche Werke*, Band I/5, München.
- Paul, Jean (1813), *Vorschule der Aesthetik*, 2. forøgede udg., Stuttgart.
- Seils, Martin (2003), "Höllenfahrt der Selbsterkenntnis", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18.07.2003, Nr. 164 / Seite 38.
- Skar, Øystein (2003), *Opplysning og kors. Uvalgte tekster oversatt og med innledning*, Oslo.
- Toldberg, Helge (1946), "Dateringskriterier for Grundtvig-haandskrifter", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, årg. XXXIII, 107-120.
- Zaremba, Michael (2002), *Johann Gottfried Herder. Prediger der Humanität*, Köln.

Internetsider

Internationales Hamann-Kolloquium: www.hamann-kolloquium.de.

Til Lessing: http://www.zum.de/Faecher/Materialien/dittrich/Literatur/Lessing_Goethe_Schiller.htm.

Zentrale für Unterrichtsmedien im Internet e. V.: www.zum.de.